

A. Gergely András

Kutatásetika és et(n)ikai kutatások – hiány avagy legitimitás? | Félkör-ív a Holokauszt-kutatások körül is

Táji és népcsoport-kultúrák elemző megközelítésében, kisebbségkutatásban és kulturális milió-kutatásban megannyi szakember érintett, érdekelt vagy bevont. S ami rendszerint körülveszi őket, az a csöndes értetlenség, „light-os” közöny, tétova elfogadás, vagy még vonakodóbb elismerés. Így van ez szociológussal, társadalom-lélektanással, kortárs néprajzossal, kulturális antropológussal egyaránt, ha oly terepre merészkedik, vagy olyan témakört választ, ahol a kérdései kevésbé fontosak, mint az „adatközlő” válaszai. Az „adat” – mely éppúgy lehet tény, mint képzet, impresszió vagy emlék, értelmezés vagy leíró bemutatás... –, hiába is „objektív”, szükségképpen körülveszi a szubjektív az értelmezésben, a megértő befogadás terén, az összegző „rálátás” vagy eredményfelmutatás dolgában, vagy pusztán már a közlés továbbításakor is. Szubjektív tehát az, amit a „szerzői Én”, a kutatói érdeklődés, a megértésre elszánt kérdezői attitűd közvetít, s mindig szubjektív is marad, amíg nem csupán száraz „adat-talicskázásra” vetemedik, hanem összefüggések meglátását, viszonyok megnevezését, kapcsolódások variációit adja közre *saját* hangján. A saját hang egyben lehet persze a kérdezetteké, a megfigyelőé, az értelmezőé vagy elbeszélőé is – s épp így lehet (kell is legyen) a befogadóé, olvasóé, tovább-értelmezőé. Hol „vész el” akkor az „objektívitas” látszata? Mitől marad hiteles mégis, ami letér a kutatói hipotézisek önigazolósos útjáról, melynek kanyarulataiban az interpretáció szerzője már nem maradhat képes arra, hogy befolyás nélkül kérdezzen, belátások és „dekódolás” nélkül vegyen át közléseket, több menetes értelmezésekben találja meg a nyilatkozó, a kérdezett vélekedésének lényegi tartalmait, konzisztenciáját, belső összefüggésrendjét...?

Lehet-e, és szükségképpen lesz-e a felfedező és kérdező valamely leleplező szerepkör részese? Lesz-e kém is, ha az kell, vagy tudósító, ha annyi is elég, esetleg csupán egy készülő fotóalbum élménymesélője, képaláírások formálója? S ha lehet hivatásos értelmező, elfogadják-e tőle az impressziót, az intuíciót, a futó benyomást, a megfigyelői szerepviselkedést, az egyéni tónusú összegzést? Lehet-e érdemi részterületet választani

úgy, hogy az ne hasson át rokon területekre, no meg, ha már felgyűlt megannyi adat adatra halmozva, újabb adat (esetleg „módszertan”, metodika) befér-e a kutakodás egészébe, mint olyan komponens, amelyet maga a kutató ad hozzá a belátások egészéhez...? Hisz van a kultúrakutatás mellett művészet-, vizuális és irodalom-antropológia is, pedagógiai vagy pszichológiai is, mégpedig anélkül, hogy létük indokaként könyörögniük kellene az akadémiák befogadó gesztusaiért. Ha e teljességgel „puha” tudásterületek nem szorulnak immár az inklúzió megengedő átkarolási mozdulatára, miért is kényszerülne maga az „anya-terület”, a kulturális antropológia egész komplex tematikus köre a bebocsáttatásért ácsingózni...?! A kutatói kulcskérdések¹ egyike tehát valószerűsíthetően vagy mindenképpen az: legitim mivolta van-e egyáltalán a kutatónak, s ha van, miképpen jár ez etikai kötelezettséggel is a tudások pantheonjának vagy a kutatók versenyistállójának résztvevői és aktorai számára.

Alapkérdésem, melyet a rokon területek kutatói is osztanak: vannak-e kulcskérdések a kutatásetika terén, vagy csak régen megkövesült és állandósult kérdések léteznek? Vannak-e „kulcsok” a kulcskérdések tudástárához? Miképpen lehetnek/keletkezhetnek a különböző „-lógikák” (mint kulcsra zárt sajátlagos tudások) a megismerés „szolgálatában”? Lehetséges-e olyan kulcs, mely minden zárhoz „talál”, vagy ez csupán „álkulcs” lehet (emlékezetes e téren Boglár Lajos vélekedése erről), mely minden problémához a felszínen kapingál, egyszerűbb zárszerkezetet mozgatva, de a titkos tudások zárjai ellen esélytelenül? S vajon mennyiben pusztán módszertani kérdés a „felülnézeti” etika a társadalomkutatásban (a tényorientációk terén), avagy minő problémákat rejt a „belül- és közelnézeti” etika (másként: az értékorientációk) párhuzamos léte? Inkább szolgál-e „objektivitást” a tudománymetria mércéjével mért kvantitatív sémák, étikus képzetek (átláthatóság és átfoghatóság) eszköztára, avagy a „kódok kulcsa” éppen a pragmatikus tudás és virtuális közhaszon mellett is párhuzamosan létező narratív, émikus, élményközeli szférában keresendő? Episztemológiai kérdés-e a „kulcsok kódjának” viszonya (a kutató és szereplő közötti interakció/projekció ténye),

---

¹ Írásom egyik „kibontása” az ELTE Társadalomtudományi Karának konferenciájára (*Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Etikai dilemmák*. 2011. május 26-27.) készített „PPT-előadásnak”, mely rövidebben hangzott el *A kutatásetika mint az etikai kutatások hiánya: a besúgó mint „felfedező”* címen. (Az utóbbi alcímből ebbe az írásba csupán apróbb részlet kerül be, de a kutatói szerep és az etikai dilemmákkal összefüggés árnyaltabb taglalása folyamatos szakmai önreflexió tárgya lehetne. Ehhez kiváló közelítés a Dilemmák-konferencia számos előadása: <https://www.elte.hu/content/kulcskerdesek-a-tarsadalomkutatásban-etikai-dilemmák.e.6537>).

avagy mindezt elfedi a pragmatikus haszon vitatottsága mint a kutatásetika problémája a részterületeken (pl. a fejlesztésantropológia, politikai antropológia, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség, stb. tudástárában)? Hogyan alakul a társadalmi távolság(ok) – csoportkapcsolatok és hatalom, kutatási távolság és kutatói távolság – viszonyrendszere a relatív relevancia mentén, s hogyan alakulnak át e távol(i)ságok az alázat fensége és élménye mentén?

A kutatásetika a kulturális antropológia historikus dimenziójában részint klasszikus, részint átmeneti érák, majd modern és posztmodern kérdésfeltevések (fordulat a nyolcvanas években) mentén is rendezhető viszonyrendszerbe illeszkedik, s ennek a felelősség és felelőtlenység mentén további dimenziói is nyílnak. Van-e a résztvevő megfigyelés ott, ahol a titok, a rejtekező ismeret, a félténivaló infó lakozik? S lehet-e a megfelelési normák és a leleplező ügyek viszonyában normatív elem, továbbá miként példázható a kutatásetika a felelősség normájával? A társadalomismereti kutatások mai felelőssége, előjelző kötelezettsége mentén, a nyilvánosság és szakmaiság áldásával/átkával, a tévedés jogával és esélyével, a változtatás normájának jelenlétével, a feed-back maximájával, végső soron tehát a megismerés felelősségével hogyan és kik foglalkoznak a kortárs kultúrakutatásban...? E kérdések körül járok az alábbiakban, sétálósan, ráérős érdeklődéssel, önreflexióval is, ám ugyanakkor mintegy „kihangosítva” az etnikai és kisebbségi kultúrák kutatásának etikai dilemmáit. Csakis arra kérem az Olvasót, tartson velem ebben a kisebb szakmai túrában, s támasszon kételyt állításaim elé, értelmezze át a válaszaimat is, ha úgy hozza kedve! S ha sürgősebb, pontosabb, pragmatikusabb válaszra vágyik, akkor ne röstellje letenni ez írást, melynek nem célja „mindent jobban tudni”, csupán beláttatni, érzékíteni próbál olyan problematikákat, melyeket ritkán oszt meg kutató a kisebbségével, tudományos ember a kérdezettjével, s tudományterület a tudásszociológia vagy a megismeréstudományok híveivel.

Retorikai fordulat, avagy többszínű megismerés?

A konvencionális etnográfiai kutatás, néprajzi adatgyűjtés vagy demográfiai census felvétele olyan eszközök, melyekkel folkloristák, néprajzkutatók, falukutatók vagy szociológusok is ésszerűen élnek. A főszereplő legtöbbször a helyi társadalom tagja, élő „adatközlő”, ki mintha Bartók Bélának énekes asszonyai, mintegy „átad” bizonyos tudást, gondjaiba ajánl helyzetismeretet, körülrajzol tényeket vagy sugall értelmezésmódokat..., saját tónusban, egyéni hangfekvésben és frazírozással. Erre minimum válasz a kutató

(amúgy szakmai szinten nemegyszer tiltott és nehezményezett) *vallomásossága* lehetne, de ez rendszerint elmismásolódik, elmarad, vagy „lényegtelenné válik”... – mármint jobbra azok számára, akik a kérdezés „jogával” érkeznek (mint átmeneti idegenek), s tovahussannak rövidesen. Az antropológus-etnológus résztvevő megfigyelés, az antropológus/„bennszülött” viszony, a kutató szerepe, a reprezentáció módjai mind olyan problémák, amelyekkel a kultúratörténeti, szubkultúra- vagy kisebbségkutatás bármely ágának művelője is szembesül. A kulturális antropológus Boglár Lajos a brazíliai indiánok kutatásáról vall másképpen: „Nem adatközlőnek, hanem beszélgetőpartnernek kell őket tekintenem” (Borgos 2002:1236). S teszi, tette ezt kutatások tucatjaiban, életútja mintegy hatvan évnyi terepjárásai során. Kérdései és szakmai válaszai is túl vannak azonban az indián kultúrák tapasztalati tudásán, így azon is, amihez a titkok felismerése és a kulcskérdések megfejtése vezet: „Azt szoktam mondani, hogy nekem mindig kell egy kulcsosomó, tehát nincs egyetlen kulcs, amely minden zárat kinyit. Az csak álkulcs lehet. Ha több kulcsom van, akkor próbálkozhatok, és talán ki tudom nyitni...” (Borgos 2002). S ki- vagy megnyitni is csupán azt lehet, akivel sok időt töltünk, sok bizalmas helyzetet élünk át, partnerként viselkedünk, s azzal „nyitjuk meg” a helyi kultúra (értelemszerűen, idegen ellenében) zárt világát, hogy a magunkéból is legalább annyit tárunk elébe, bizalmi viszonyra építjük a kapcsolatot, és ezt nemcsak állítjuk, de meg is tartjuk ezt az attitűdöt. Hatványozottan így van ez, s így kell lennie az etnikai, a Holokauszt-kutatások, a túlélők vallomásai, az emlékezők narratívái esetében.

A módszer(tani) kérdések tehát részint már onnantól kezdve „kulcskérdések”, amikortól a kutatás víziója megfogán. Kérdés marad, hogy elég-e a kulcsproblémák körvonalazása, a lényeges problémákhoz van-e könyvtárnyi ismeretünk, föl tudjuk-e adni a strukturált interjúkban előre elgondolt tematikát s alkalmazkodni merünk-e az előtanulmányokban nem szereplő akut kérdések fontosságához, jelentőségéhez. E téren a mindenféle „-lógia”, melyeknek saját módszertani vonzatai és értelmezései titkai vannak, szolgálhatnak segítségként is a kutatók mint „kulcskirályok” szerepeihez. Az antropológiai vizsgálódás ezért is nem élhet az „álkulcs” alkalmazásával, akár annak árán sem, hogy nem jut be a kulcskérdések mélyebb és rétegzettebb helyi birodalmába. De ugyanakkor nem is tudhat „kulcskirály” lenni, minden problematikára egyaránt reflektálni, vagy sematikusan kezelni azt, amihez nincs módja empirikusan közelebb kerülni. A Holokauszt-túlélőkkel folytatott intim interjúk készítői is beszámolnak erről a szükségképpen másságról, távolságról, meg arról is, miként lehet túllendülni ezen a megismerési akadályon, életút-

interjú szerepkülönbségen... (Lásd még Rosen 2004; Ofer – Weitzman eds. 1998; Lajos 2013; Liska 2006; Kovács 2003; Kovács – Vajda 2002).

Kérdés mármost: szimplán módszertani kérdés-e, ami kulcskérdés? Ha egy helyi közösség megértéséhez kulcsprobléma a szegénység, az agrárgazdaság lehetetlensége, az etnikai csoportkultúrák el-nem-ismerése, a kisebbségi jogok hiánya, a helyi hatalom túlsúlya..., akkor a „módszer” ehhez igazítandó. S lehet, épp a mélyebbre pillantás, vagy a szélesebb horizont segít átlátni egy résztéma „egyetemesebb” válaszait, mondjuk egy temetési rítus és a halálról való tudás viszonyrendszerét, egy vadászati eszköz díszítésének és a helyi mitikus tudásnak kapcsolatait, amihez már metodikát lehet mozgósítani. Konvencionálisan e téren egyetlen álláspont lehetetlen: a kulcskérdések és a módszer összehangolása „felülnézeti” képpé alakítva, melynek kutatásetikai vonzatai is vannak. A „felülnézeti” etika a társadalomkutatásban (a tényorientációk felé vezető úton) kényelmes megoldás, de nem „igaz”, nem ésszerű, vagy legalább csak részkérdésekhez vezető, az antropológusok által nem respektált pozíció. Ehelyett a „belül- és közelnézeti” etika (az értékorientációk világa) válik konstruktívabb hatássá. Aki úgy kíván látni, mint a helyiek, s idővel átlátja-vallja is a lokális nézőpontot, talán számos más kutató szemében nem is képviselhet „tényszerű” belátást, s ezzel a tény-orientált kutatások legitimitás-normáját állítja fel. Ezzel szembeállítva viszont: a „belül- és kívülnézeti” képek aránya mint megkülönböztető jegy és hitelesség-teszt áll előttünk, az *értékorientáció* magából a tényvilágból nézve pedig kétségkívül hitelesebb, mint a távolnézeti, „átlagoló”, összevonó, sematizáló. Épp ezért: a kultúrakutatásban rejlő kulcskérdés nem módszertani, hanem morális, kutatásetikai problematika! Sőt, épp ettől érvényes, nem pedig az adatmennyiségtől, a rálátás „objektivitásától”, a távolságtartás hidegségétől, avagy az intuícióktól távol tartott alapállástól.

Kódok kulcsa, avagy megismeréstudományi alapkérdés

A társadalmi jelenségek megismerési igénye nem „közigény”, nem tartható a nyilvánosság számára fontos tudásterületnek. /Ugye, nem kell jeleznem, hogy például a Holokauszt-kutatások iránti fogékonyság, „fogyasztói” vagy „megrendelői” igény jócskán kisebb, mint a realitás-érzék és igazságosság-érték felmutatóinak önjelölt közegéből érkező ismeret-igény...?!/ A szélesebb szakmai körben azonban régtől jelen van egyfelől egyfajta *episztemológiai* irány, mely a kulcsproblémák kezeléséhez igényli a társadalmi és kommunikációs kódok, megértési lehetőségek, eltérő narratívák összegzésének vagy

tipizálásának és e típusok választékának felmutatását is. Másik oldalon (végleten?) ugyanakkor jelen van többféle tudománymetriai irányzat és cél, mely hajlamos kvantitatív sémák mentén rendezni, *étikus* képzetektől függetleníteni, adatsorokba átkódolni a pragmatikusnak minősíthető tudások körét... (ennek virtuális „közhaszna” is megvan, mivel az áttekinthetőség és „kezelhetőség” dilemmájának megoldását, dekódolását és átprogramozhatóságát veszi kibontakozó lehetőségnek. Kódok és kulcsok, megismerési és megértési sémák tájékán ugyanakkor a kvantitatív és/vagy kvalitatív adatkezelés metódusai (most a „kevert módszertanokról nem szólva, lásd ehhez Dén-Nagy – Géring – Király – Nagy 2014: 149-153; Lajos 2013) jellegzetesen eltérnek abban, hogy a sémaformálási szándék, a kutatói intenció és a kommunikációs szférában oly fontos felmutathatóság egyszerre tartalmazza a felismerő-ráébredő intimitás és a kibeszélés felelősségét. Ide véve azt is, hogy az élményközelségre épülő *émikus* közelítésnél óhatatlanul látványosabb az *étikus* narratíva, vagyis a kutatási eredmény *performált valóságkénti* megmutatása. Itt a kulcs a megismerés ténye, a kihangosítható tartalom és a felhasználói kör iránti bizalom tesztjével méricskélhető – evidenciában tartva (vagy rejtve akár), hogy a hangosbeszélésben nem érdekelt vallomástevő (azaz: *nem* „beszélgetőpartner”!) a performált eredmény elérésében nem is érdekelt, vagyis közlései is illendő szűrőn át érhetik csak el az érdeklődőt. Ez intimitás-kód hiányossága ellensúlyozódik a vallomások mennyiségi mutatóival, miközben veszít maga a helyzet, a közölt és megőrzendő tartalom is abból a lehetséges egyértelműségből, mely a megismerés mélysége elé emelkedő fal méretében és vastagságában fejeződik ki. Ha a kódolt közlések álkulccsal is „nyithatók”, komoly esélye van a formalításoknak, felszínességnek, felelősség nélküli általánosításnak...

Szemben ezzel az adatjellegénél fogva szikár kódokba szorítható és táblákba applikálható közléstípussal a megismerés kódjainak másfajta, speciálisabb „kulcsa” csupán elbeszélhető, továbbadható, érzékeny narratívákban „teríthető” válfaja lehet szerintem hatékony – vagy inkább „őszinte”. Ha példaképpen (a Holokauszt-túlélőkkel készített interjúk, vagy Holokauszt-emlékezetet ápoló amerikai, magyar, olasz, izraeli nők vallomásaiból vett) narratívák vezetnek a megismerés igénylőjét, rögtön fény derül arra is, miként „dolgozik”, hat, befolyásol, ment és formál újra a megértésben rejlő megismerés kódja, a projekció, a narratív levezetés mint hitelesítés, vagy akár a személyes életút-interjúkban a belekérdezés/vallani hagyás metodikája (a részletekről megannyi szakirodalmi irányzat vitázik, példaképpen lásd Kovács Éva – Vajda Júlia, Pető Katalin,

Pécsi Katalin, Szőnyi Andrea, Lenore J. Weitzman, Louise Vasvári és mások szakmunkáit, vagy Sampson 2007; Rosen 2004; Hedgepeth 2010).

De annyi biztosan kihangzik ezekből a megismerésmódokból is, hogy a kulcskérdésekhez vezető „megismerési kulcs” sok esetben magán a projekción át vezet, magukban a narratívákban rejlik, mint az antropológiai értelmezések között is sok esetben. A narratíva nemcsak a vallomástétel egy(ik) formája, hanem a hitelesítés módja is, mely szinte semmiképp nem illeszkedik a hasonló, más vagy akár azonos keresőkódokra épülő kvantitatív közlésekhez, melyek mélyén (révén) épp a perszónálisan hiteles levezetés, élményközeli megformálás hiányzik a leglátványosabban. Az émikus belátás ugyanis nem csupán a projekció és a kulcsfogalmak kódja, hanem a hitelesítés révén a felelőssége is, mind az elbeszélő, mind a kutató oldalán. Eközben éppenséggel mind az interpretáló, mind a „gyűjtő” valamiféle „házi feladatként” kapja, hogy a megértéshez és kölcsönös belátáshoz vezető kommunikációban felelősséggel legyen jelen, kontrollt is gyakoroljon önmaga fölött és az értelmezni kész kutató fölött is. Amikor pedig a vallomásos közlés már önnön határait feszegeti, akkor kerülhet sorra a lokális érvényesség tesztje, a visszaigazolás környezeti ténye, s ennek nemcsak ténye, hanem értéke is.

A kódok kulcsait próbálgató, s a kulcsok kódjait csak részben ismerő etnológus éppen eközben tudja/tudhatja tesztelni, mennyi a kommunikatív racionalitás mértéke, s mik a tényezői akkor, ha a közlésmódok személyesek, a befogadás esetleges, a félreértések korszakosak is lehetnek. Kellő hevületű és elszánt szakirodalmi hangoltság kell ahhoz, hogy ennek esetlegességeit valaki kizárni próbálja, s ne érdekelje a tévedés joga, a félrevezetés érdeke, a kölcsönösen tesztelt „elértés” (azaz jól megértés, „be”fogadás és elfogadás) mértéke. A kutatásokban rejelő, a megismeréstudományokra jellemző narrativitás ugyanis épp korunk céltudatos és effektív harmóniákat kereső módszertanaiban kap mindegyre kitüntetettebb szerepet. Persze, nem hagyomány nélkül... – ha nem is túl direkten, de annál több respektussal kapott megismeréstudományi aspektust a nyolcvanas évek óta Habermas modellezése, kinek kevésbé az adatsorokba szuszakolt közlésmód lett fő eszközévé, ugyanakkor annál hatásosabb cselekvéstudományi alapozást forgalmazott. Szerinte (Habermas 1981/1985) ugyanis a társadalmi koordinációt kétféle cselekvéstípus biztosítja, amelyhez kétféle racionalitáskonceptió kapcsolható (azaz hogy mikor tekintjük az adott cselekvést racionálisnak, mikor látszik be ésszerűségének oka és módja, határai és eredményessége): a *célracionális* vagy sikerre orientált cselekvéssel szembeállítja a kommunikatív cselekvést, melynek lényegét a kölcsönös megértésre való irányultság és társadalmi jellege adja. Ennyiben az előbbi

lényege az optimális eszközkombináció megtalálása egy adott cél elérése érdekében (ez a típusú cselekvés például munkavégzés, utazás, eszközkészítés közben jellemző). A *kommunikatív cselekvés* szükségképpen a társadalom tagjai/egyedei által közösen elfogadott normákhoz és értékekhez igazodik, amelyeket a nyelv és a kultúra, normák és értékrendek „puhább” világa közvetít. A cselekvések kölcsönös hatékonysága és racionalitási potenciálja akkor kerül felszínre, amikor ezek az értékek, normák, értelmezési minták megkérdőjelezésre kerülnek a párbeszédben/kölcsönhatásban résztvevő felek között, akik rákényszerülnek arra, hogy kódjaikat, szándékaikat, nézeteiket egyeztessék a szóban forgó kérdésekről, ilyen módon kerülve közelebb egymás kölcsönös megértéséhez. Ezzel, vagy eközben ugyanis voltaképpen felismerik a kölcsönös megértés és a kommunikatív racionalitás erejét, amely Habermas szerint a társadalom egyik legfontosabb koordinációs mechanizmusa.

Tehessük hozzá: mert Habermas három évtizede gondolt valami alapozót, még nem kellene mindenre fölhasználni, hitelesítésképpen hivatkozni. De ami lényegesebb, az émikus, élményközeli pillantásban: a tekintet irányában és szándékában nem csupán a kérdező vagy a válaszadó projekciója van jelen, hanem mindkettejük interkulturális, interaktív *kölcsönhatása* is (a kutató és az aktor oldalán is megjelenik a közlés szándéka, a válasz kiterjedése, az értelmezés szabványossága vagy specialitása, a tényadatok élményadatokká formálásának esetleges, de annál meggyőzőbb formája is). Vagyis: a *kommunikativitás* ha nem is járul hozzá túl direkten az adatfelhalmozáshoz (a fogalom nominális értelmében), annál izgalmasabb haszna érzékelhető magában az *értelmezésben*. A pragmatikus haszon vitatottsága, helyettesíthetősége, bővítési vagy jelentésgazdagítási igénye párhuzamosan úgy is megjelenik mint kutatásetikai kérdés, hiszen a fejlesztés-antropológia, az akcionalizmus, az alkalmazástechnikai kérdések érvényességét (sőt maga az alkalmazott antropológia mint önállósult tudásterület, lásd ehhez Biczó 2014; valamint A.Gergely 2013, 2015), de akár az antropológia ágazatainak változatait is mint felelős reflexióval kibővült tematikákat (politikai antropológia, military anthropology, turizmus, művészet, pedagógia, ökológia, kulturális örökség, stb.).

A kommunikativitás, ha hangsúlyt is kap időnként egy-egy korszakosan megújult vagy újraformált területen, már annyiban sem újdonság, hogy régtől fogva jelen van a kutatások víziói, verziói, irányzatai mögött, kezdve az antropológia klasszikusainak törekvései, örökségük, módszertani vagy metodikai tradícióik és a kapcsolódó viták számos formája-időszaka mentén a múltban: a kutatási terep ismerete a tudomány felé vállalt elkötelezettség volt mindig mint alapmérce. Ehhez simult, ezzel került

konfrontációba több átmeneti időszak a megértésben és közlésben – például mint a megértés/felmutatás iránti kötelezettséggel azonosított szerepvállalása megannyi kutatónak. Az már szinte csak megismerés-módszertani részkérdés volt (s maradt), hogy az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális érvényesség sziklaszirtjei között milyen kontroll lehetősége maradt meg a kommunikáció kódolója, deszkriptorai, dekódolóí, továbbértelmezői, felhasználói körében. Ehhez csatlakozott a „modern” kutatásetika a kollektív (kisebbségi, perszonális, kulturális, személyiségjogi) respektus alapjára helyezkedve, s erre keletkezett válaszként a „posztmodern” verzió, ahol a kollektív/szakmai normarend mellett egyéni felelősségvállalás súlya növekszik (az antropológus mint tutor, gondozó, önkéntes segítő, jótévő”, érdekkijáró, hárító, network-menedzser, stb.), vagyis a multifunkcionalitás útján került képbe az újabb kódok és kódfejtések megannyi változata mint metodológia, kultúrakritika, kritikai módszertan, kevert kutatómódszertan, stb. Nem mintha ezek immár a kommunikativitástól tényleges (földrajzi, téri) távolságban lennének, hanem mert maga a kommunikatív kölcsönösség szférájába is közvetítők, értelmezők, felhasználók, szponzorok, hatóságok és szakmai ellenfelek egész siserahada költözött be a kutató és kutatott közötti intimitás lehetőségét is megszakítva, vagy drámaian félrehangolva, kihasználva ennek „haszonvételi” oldalát.

Kulcsérték, közhaszon, távolság és részvétel

*„Mióta a mindenség létezik, elkezdődött a jelen,
és azt sosem érte utol a múlt,
és sosincs reményünk arra, hogy a jövőt megközelítsük”
/Weöres Sándor: Pernecky-interjú, 1966/*

A kutatások kulcskérdései persze nem szükségképpen táblázatokba rendezhető adatok, már csak a fennebb leírtak okán sem. Annyi azonban tényszerű vagy bizonyos, hogy a kulcskérdések kezelése, felszínre kerülése és „ki” tárgyalása, időszerűsége és fölmelegítése nem kizárólag a tematika problematikájával áll összeköttetésben. Vélekedésem szerint bármely tematikus szempontkijelölés, kutatói pozíció meghatározása, kulcskérdések keresése vagy definiálása mellett is minduntalan jelen van a társadalmi jelenségek leképezését vállaló magatartások legfőképpen etikai státusza – avagy másképpen szólva a kutatás etikai vállalása, ennek hiánya vagy elfogadottsága. Mert lehet-e etikai óvatosság nélkül kutatni mondjuk a magyarországi szíreket, muszlimokat, zsidókat, afgánokat,

ukránokat, albánokat, nigériaiakat vagy szudániakat? Lehet-e szimplán etnikai kérdést kreálni abból, ahogyan itt élnek, ahogyan hisznek, mozognak, dolgoznak, laknak, gyermeket nevelnek, megélnek vagy migrálnak, kereskednek vagy beilleszkednek? Ki kezeli majd szimpla „etnocentrizmusként” a kutató pozícióját, s ki veszi jól formált kémtevékenységnek az adaptációs stratégiák leírását, a hitvilág részletes bemutatását, a kutatói attitűd összes főkérdését és részválaszát? Lehetne-e, szabadna-e mindezek helyett „piréznek” kutatására fókuszálni inkább, ahelyett, hogy „árulkodó” jegyeket és jeleket mutatna föl valaki is az émikus kutatás eredményeként? Mert hát, jellemezheti akár az antropológus-etnológus-szociológus kutatót olyan *kutatói távolság* fenntartása, amely a vizsgálódásban *kutatási távolsággá* izmosodik? Lehet-e étikus, émikus, statisztikai, demográfiai, csoportkutatási, szociálpszichológiai, szubkulturális, stb. tartalmú eredendő szándék nyomán indult, de utóbb „elhallás”, félreértelmezés-formát öltő végeredményt felmutatni képessé váló, akaratán kívül is közéletet mozgató hatásegységgé, vagy priméren „military anthropology” kérdéssé átalakulnia mindannak, ami kultúrakutatás volt eredendően? Lehet-e és szabad-e akkor is közelebb merészkedni a társadalmi távolságok leírásánál, ha a másság illusztrációjává válhat az eredmény másfajta olvasatokban, ha magára vonhat akár méltatlan közfigyelmet, ha ürügyként szolgálhat alantasabb indulatok számára is...?

A kulcsfontosságú értékek megalapozott, kiterjedt szemléje sem menekedhet attól, hogy a sikeres és érzékeny kutatás során ne csupán a mentális-morális közhaszon szintje emelkedjék, de a *társadalmi távolság(ok)* éppúgy vele növekedjenek, noha ez nem volt sem szándék, sem célzott kommunikáció tárgya. Az etnikai kutatások (nemcsak itt és ma, hanem régtől és szinte mindenhol) a kutatásetikai felelősséget is hordozzák, mintegy szándéktalanul bár, ámde felelősen. Elmaradásuk, rejtekező helyzetük, hiányuk ábrázolása is felelősséggel jár (például az ismerethiányból fakadó oktondiságok oldalán, a tudatlan indulatok tájékán, az elvont „idegenként” kezelés vehemens hatásaképp...), de ráadásul a kutató felelőssége már ott rejtőzik a kérdésfeltevések, a témaválasztás, a kutatási miliő kiválasztása, a tematikai horizont elgondolása tájékán is. A kutatásra sem méltatott tematika persze éppúgy lehet ürügye vagy ügye az idegenséget elutasító közviselkedésnek, s lehet legitimálója annak, hogy nincs kellő figyelem a megnevezhető társadalmi csoport iránt (tehát „szabad a gazda...”), de a hiány még nem szükségképpen ártalom is, csak esély arra, hogy a máskéntiség indulati alapjai másodlagos politikai ürügyként szolgáljanak, s ne direkt uszításként. A kutatásetika ezért jobb lenne, ha azzal tudná kezdeni: mit legitimál maga a vizsgálódás, mire vezethet a kérdezősködés és adathalmozás, kinek és mire lesz jó,

ha a hiánnyal nem legitimálja az amúgy is meglévő társadalmi távolságokat... Vagy ellenkezőleg: ha érdeklődésével kitünteti, s ezzel legitim idegen(ség)-gyűlölet tárgyává is teszi a másságfeltárás során kiválasztottakat. Jellemezheti a kutatót a tudatos távolságtartás is (például mert pirézek voltaképpen nincsenek talán...), de a kutatás élménye és a kutatói alázat fenségessége együttesen sem alkalmas még a védelemre is. A relatív relevancia mindeközben tévutakra vezethet, a kutatás mint „objektív” lépték még ártalmára is lehet abban a körben, ahol a megmutatkozás ügyes, korrekt, érvényes szándékkal előidézett tud lenni. (Ha például egy hiteles vallási csoportleírás eszközfunkcióban hoz „hasznot” egy másik szakrális csoportnak...). Amíg a hiány, az ismeretek nélkülözése még lehet menedéke sokaknak, addig az esendő résztvevő a befogadó, a tolmács, a fordító, a tükrözést vállaló közreműködő révén aránytalanul kiszolgáltatottabbá válik. Tapasztaltuk ezt közvetlenül is, midőn egy kortárs zsidóságkutató csoport felmutatta korszakos kutatási eredmény köré gyűltek a lapos indulatokkal közelítők, s kérdésessé vált az is: lehet-e beszélni „eredményekről”, vagy csak titkosított közlések lesznek (részben) elérhetővé a kérdezettek érdekében... Lehet-e akkor a kutatónak távolságot tartania nemcsak a kutatás tematikájától, eszköztárától, de magától a kérdezettektől, a társadalmi értékektől, s ennek révén a tudományos relevanciától, reflexióktól, válaszoktól és máskéntgondolásoktól is, ha félnivaló, hogy a megismerés határai már nem a kutatótól függő olvasatokat kínálnak? Aki életvitel-szerűen mindvégig megőrzi a távolságot a kutatás mint „objektív érték” mibenlététől, az a kutatásetikai önreflexió árán voltaképpen ellaposítja a megismerői élményt, az tehát elnagyolja a következtetéseket, mintegy „félrefordítja” a közvetlen közléseket, átértelmezi az alázatos megismerés fokozatait, s részben vagy javarészt jó eséllyel elhallgatja a lényegi belátásokat is. A kulcskérdés ezek szerint már a távolság és a részvétel intenzitása mentén is eldől, mintegy rögvest megkérdőjelezve az értelmezői magatartás, az önérdekű közlés, a kulcsra zárt ismeretek felszabadítása szinte összes alapproblémáját.

S ha föntebb megértő üzemmódban nyilatkoztam Habermas komolyan követhetőségéről, szólhatok-e itt a racionális cselekvésre készítő kommunikativitást pusztá célracionálissá lefokozó sikerképességről? Mert hát, ha a teljes közlésfolyamatból épp a befogadói oldal garanciái hiányoznak leginkább, akkor a kölcsönös megértés csakis a kutatás intimitásai közepette nyilvánulhatnak meg, s épp a megismerés társadalmi jellege sérül durván ott, ahol megértési-megfejtési kulcsaink hasznavehetőségét nem a belátás-ráébredés-feltárás-megnevezés célja és joga, öröme és közhaszna engedi érvényesülni, hanem inkább az elhallgatási spirál kényszere.

Másképpen kifejezve: a megismeréstudományok társadalmi szférákban elért eredményei (a történeti időben mérve) régtől fogva a maguk eredményei, szemléleti és módszerbeli sajátosságai között tartják számon a tévedés jogát. Egyrészt a tudomány felől, melynek valamely ágazatát és módszerkészletét alkalmazva mintegy projektálható eredmények elérése válik esélyessé. Másrészt az emberek/partnerek/alanyok/adatközlők felől, kiknek részvétele sosem volt kellőképpen honorált, s ezért nem is érzik fölötte nagy szükségét annak, hogy a mindenkor lehetséges „legigazabbat” és legteljesebbet vallják meg a kutatói kérdésekre adott válaszaikban. A tévedés joga így kölcsönös, mondhatni közös, de csakis annak mértékében, ahogyan a kutató-értelmező a lehetséges mindenséggel összefüggésben valamely rész-összefüggést kiemel, valaminő kérdésre választ keres és talál. Beleértendő (szerencsés esetben, vagy kellően harsány kutatói szuverenitás feltételei között), hogy a vizsgálódó (és akár kérdeztje éppúgy) fenntartja a korrekció mércéjével mérhető ellenvéleményt, megerősíti bármely állítása mögötti önreflexióját, s biztosítékot kér vagy épít ki arra, hogy változhasson a véleménye, átalakulhasson következtetése, konstruálhasson új koncepciót, átformálhassa hipotézisét és teoretikus válaszait.

Csakhogy: épp a kutatás mint attitűd, a megértés mint folyamat, a belátás mint építkezés túri a legnehezebben ezt a fajta „sikamlósságot”, a nem-evidens evidenciák közlését, a „bizonytalan” magabiztosságok forgalmazását. Ennek egyik első fázisa az *időbeliség*: egy kutatás limitált időt kérhet, megkezdeni és befejezni a tudományos érintkezés szabályaihoz tartozik, a visszatáncolás vagy az elbizonytalanító konklúziók nem tartoznak a mérhető „eredményesség” tartományába. Meglehetősen ritka, hogy újrakutatást engednek és finanszíroznak..., kiváltságos helyzet hozhatja csak a „retro” állapotát, ugyanakkor formális bázison kell nyugodnia a kontrollnak is, s aligha nyílik mód a folyamatkövetésre, a változások regisztrációjára is. Ez az időbeli korlátosság még ki is egészül *térbelivel*: ami itt fölismert evidencia esetleg, amott már nem szükségképpen az (sőt: szükségszerűen nem az!); ami kicsiben érvényesnek tetszett, kinagyítva vagy általánosítva a legvalószínűtlenebbül sem az. S még harsányabban megmutatkozik: hogy ami a szaktudomány terében ésszerű következtetés, az már a rokon tudásterületen sem evidensen az, de még kevésbé az a lokális nyilvánosságban, a társadalmi térben, a makrostruktúrán belül. S ha erre, mint kutatási dilemmára, még rápakoljuk a kutatási interferenciák általában meglévő hiányát, a társadalmi tudásterületek kölcsönhatásainak korlátosságát, akkor ráébredünk, mennyire hiányos a diszciplínák közötti belátások esélye, milyen csekélyke a visszahatás a „terepre”, s mennyire esélytelen a megszólaltatottak iránti felelősség fenntartása. Avagy: leginkább a *felelőtlenség felelőssége* lengi be a viszonyt,

semmint a körkörös védelem megoldási képessége... Átmeneti fázisban még talán lehetnek kísérletek arra, hogy leplezett formában korrekciók épüljenek a „kutatási eredmények” közé, de ez sokszor pusztá szerzői dilemma marad, nem pedig *etikai alapállás* vállalása. Átmeneti menedékként szolgálhat, ha a kutató olyan testcselekkel él, mint a szakirodalmi hivatkozások válogatása, melyek szimbolikusan megerősítik „igazát”, kiszélesítik állításainak terét, egyúttal távoli és ismeretlen kollégákra kenik a megállapítások kockázatát... – de ez nem is szavatolja eredendő igazát, nem is menti föl a visszakézből kapott ellenérvek hatása alól..., legföllebb az illendőség keretei közé terelheti a mondandó hitelét, az általánosítás révén a logikai mező szélességét, s követni látszik vele a citációk szokványosságát, a normatív érvényességet, a kollegiális illendőséget vagy a strukturáltság szépségével segít elfedni a relatív igazság harsányságát. „Mióta a mindenség létezik... sosincs reményünk...” – ahogy Weöres vallja e fejezet mottójában.

Megfigyel, értelmez, vádol...?

*„...nincs megfigyelt megfigyelő nélkül, ami nem egyéb banális logikai kölcsönhatásnál, mihelyst azonban a valóságra vonatkoztatjuk, veszedelmessé lesz.”
/Dürrenmatt: A megbízás – avagy a megfigyelők megfigyelőjének megfigyeléséről, 1986/*

Dürrenmatt kisregénye kortársi környezetbe illeszkedő átélést sugall, sarkigazságokkal és irodalmi intimitást a képzeletvilág valóságába oltó döbbenettel, identitás-válságot megoldani próbáló merészséggel. Minthogy meghatározó kerete és jelentésrétegei közel esnek ahhoz az értelmezési térhez, melyben a megfigyelők sosem önmagukban és önszorgalmukban állnak, az identitás-választás olyan rétegeibe is becsalogat, melyekben az értelmezési tér örökkön-örökké relatív, hisz a megfigyelőket is megfigyelik mindig, az egész folyamatra mintegy rátekintő szaktudományosság még ezt is további etikai relativizálásba vezeti át. Az a köztesség, melyben a megfigyelő is megfigyelt marad, nem mai keletű: „a császár szemei és fülei” (másfél évezredes fogalom lehet, az Ó-perzsa birodalom igazgatási képviselőit már ekképp minősítették, azután Diocletianus óta a megfigyelők jelentéseinek közvetlen ellenőrzése is szimbolizáló fogalommá erősödött), s ha erre még ráarakódik a modernitás szerepe, mely nem az elsődleges értelemben, hanem az ember mint gondolkodó lény absztrahálására alkalmas felfogásban valamiféle új

identitás-réteget képez, akkor végképp közélet-antropológiai alapképletté válik a kutatás és a szaktudományi legitimitás megannyi sajátos vonása.²

Az a fajta kitekintés, amely a kutató aspektusából a rálátást és „minősítést” eredményezi, a kutatási projektek nem kis hányadában hajlamos retrospekcióvá lenni. Tükrözvén valamely hipotézist, majd tesztelvén ennek érvényességét a kutatási folyamatban, végül pedig elvezetvén az „ott lenni / itt írni” geertzi dilemmájáig, valahol épp a megértés vagy értelmezés folyamatában vetít vissza jelentéstartalmakat, s ebbéli felelőssége átlagos esetben a „soha többé nem bizonyítható” ráébredések közelébe vezeti. Sem maga a kutató, sem kutatott miliője nem tesztelhető már ugyanabban a státuszában, ahogyan akkor látszott, amikor a kutatás zajlott, az interakciók éltek, a kérdések és reflexek, válaszok és szerepjátékok vagy játszmák is élők voltak. A tudományos rálátás, s még annyira a „be(le)látás” voltaképpen egészen halovány ceruzavonással elválasztott a megismerés és tudás mint hatalom gyakorlásától. Ha pedig ez immorális, vagyis ha erkölcstelen hozama segíti privát előnyhöz, haszonhoz, hatalomhoz jutni a kutatót, akkor pontosan az a típusú fejlemény várható, amely az „ügynökbotrány” szimptomatikus esetében magát a főszereplő kutatót mint kémeket, árulót, besúgót hozza helyzetbe. Ez a fajta erkölcstelen tudás – lett légyen akármily emberi módon szenvedelmes áldozat is a kutató, s hívják bár Borsányi Lászlónak vagy Radcliffe-Brown-nak –, valójában a tudomány- és ideológia-termelő pozíció megszerzésének olyasfajta eszköze, melynek csereérték-mivoltától és gyarmatosítást elősegítő hatásától a második világháború óta igyekszik megszabadulni a szaktudomány. Az „erkölcstelen tudás” mint uralmi eszköz nemcsak kolonizál, kiszolgáltat, áruba bocsát, de kellően rossz hírbe keveri magát a kutatót és diszciplínáját is. Az immorális besúgó, aki egyben szenvedelmes áldozat is tud lenni, nemcsak az ügynökbotrány szereplője, „kívülálló bennfentes”, hanem egy társadalmi jelenség aktora, aktív szereplője és befolyásolója is – ennyiben pedig morális lény nemkülönben. Ha „émikus kém” lenne csupán, mint Borsányi az adott időszakban (Szőnyei 2005), akkor a belső elhárítás sem a szaktudomány iránt érdeklődne, hanem a megvásárolható adatok szűk köre iránt, melyekről a felelős felderítő jóember valamiért

---

² Méltó lenne konzekvens értékelésre, de kár lenne elsietni, oly mélyen tagolt jelentés-terek felé visz az AnBlok folyóirat 3., „Megfigyelési” száma (2009), ahol nemcsak az ügynökök kérdésének, a besúgók szervezésének intézményesült rendszere tárul föl, hanem maga az antropológus kutató mint közléshordozó és adatkereskedő is megmutatkozik Borsányi László egyedi históriájában. Ő ugyanis az antropológiai kutatásmódszertant nemcsak tanulta, oktatta, de informátorként aktívan alkalmazta is, a kulturális antropológiai perspektíva tehát intertextuális recepció viszonyrendszerébe került általa. Mint ügynök talán méltóbb sikerre is jutott, mint tanszékvezető egyetemi tanár... Mindenesetre azóta a kutatásetikai kérdések nem csupán az irodalmi vagy tudományos művek imaginárius terében megjelenő tűneményeihez kapcsolódnak, hanem a megértő üzemmód extrém variációihoz is.

nem gondolta, hogy ki/eladásuk morális bűn, s nem szaktudományi publikáció része. A tudatosan erkölcstelen eljárás azonban épp az információk hiányát legitimálja, s teszi oly kutatásetikai kérdéskör részévé, melyben az etikai kutatások hiányai már harsányak. Az erkölcstelen tudás és az erkölcstelen besúgó (avagy, legyünk antropológusok is: az információk speciális felhasználásának intim piaci szféráját működtető attitűd) olyan szimptóma, mely példaképpen Borsányi esetében nem csupán a dunai indiánok nagy varázslója vagy lantosa helyzetében volt kritikán aluli, hanem módszertani értelemben is: a „feltűnést kerülő” megfigyelő, a megfigyeltet megfigyelő megfigyelt (és megfélemlített, megvásárolt) aktor történeteként ugyancsak. Mint „émikus kém” vagy gyarmatosító ügynök, felelős felderítő vagy morális áldozat nem csupán a hetvenes-nyolcvanas években járult hozzá a belügyi nyilvántartások gazdagításához, hanem amikor mindezt Szőnyei könyve fotokópiákkal igazolhatóan nyilvánosságra hozta, akkor sem lehetett rákérdezni, „miért tette...?!”, mert „dossziéja még aktív” volt, vagyis folytatta a megfigyelői életútját mindhalálig. Felelős felderítőként tehát mindennemű (szimbolikus és valóságos) kulcsok birtokosa is volt, mintegy hivatásos betörő, kinek világnézeti hangoltsága a kutatói szakmaképtől alighanem alapvetően eltért. Megfigyelt, rögzített, értelmezett, konspirált, deskripciókkal gyarapította a kutatói szakma belső képét, s ezzel egyúttal vádolt is, kiszolgáltatott is, részben megsemmisített is. (Ki tudhatja, hány szakmai életút szenvedte meg e dicső szemtanú élelmes jelenlétét...?!)

Részleges méricskélés

A kutatásetikai dilemma (mint etikai kutatások hiánya is) itt most három paraméterben összegezhető:

a) Kutatásetika az antropológia historikus dimenziójában

A *klasszikus* kutatásetika idő-térképén a terep ismerete a tudomány iránt vállalt elkötelezettséggel mérhető (optimalizáltan fél-másfél év jelenléttel). Ehhez jön adalékként a kolonizációs stratégiák kiszolgálása vagy primer megvásárolhatóság példatára (Radcliffe-Brown mint a brit katonai térképészet munkatársa, avagy Napoleon Chagnon mint az amerikai gyógyszerkísérletek megvásárolt ügynöke a Yanomami törzsi milióban, stb.). Ezt az „érintetlen” népcsoportokat feltáró megismerő technikát, mely kiárúsítható mivoltában ténylegesen a szakma morális szégyenlajstromát gazdagította, olyasfajta

átmeneti időszak képletei követték, melyek között az etnocentrizmus és objektivitás, a közlési hitelesség és lokális ártalomcsökkentés esetei is gazdagon előfordultak. E szakmai kutatási térben az érvényesség sziklaszirtjei között helyét kereső antropológus részint a morális fenntartásokat is belátó szerzői szerepkört volt képes vállalni, részint pedig a maga jellegzetes „etnocentrikussága” mentén hajlamos volt kiállni a „terepért”, a kérdezettek státuszbiztonságáért, a retrospektív hatások csökkentésének felelősségével. A „modern” kutatásetika már a kollektív és egyéni személyiségjogok alapján, normatív intézményi és működési alapszabályok mentén képviselte azt az etikai kódrendszert (ne menjek messzebb: az Amerikai Antropológiai Társaság erkölcsi kódexét követve is), amely a kutatás alanyait nem tárgyaknak tekintette, hanem a föltárás és megnevezés révén kiszolgáltatottságba kerülő szereplők körének. A „posztmodern” éra ebből adódóan már egy kollektív/szakmai normarend „mellett-helyett” az egyéni felelősségvállalás súlyát sem nélkülöző értékrendet vall, egyfelől „meta-adatokként” a visszakereshetőséget és közlésbiztonságot is mérlegelő szemlélettel él, másfelől a kutatás interaktív részében annak folytonos egyeztetésével is: mi és miképpen hat(hat) vissza a kérdezettre, aki nem okvetlenül látja át vallomásossága minden következményét.

b) Kutatásetika a felelőtlenség átkával

Másik, nehezen elkerülhető dimenzió, de épp ezért mérlegelendő ténybeliség, hogy mintha nem lenne kutatásetikai „küszöb” a megrendelt feltárások pragmatikus szintjein... Miközben például komoly, szinte új közjogi műfajjá lép elő a „nemzeti konzultáció” keretében elvégzett mentális/morális padlás-söprés, vele együtt a feltáró felmérések és kérdőívek kampányossága értékteleníti magát a megismerő szándékot is. (A legutóbbi elitkutatások összegzései fennen építettek a korábbi elitvizsgálatok anyagára, de azonnal zúzdába küldték saját kérdőíveiket!) Úgy fest, mintha a társadalomismeret magaspolitikai feladattudattal társulna, és ehhez alkotmányossági látszatot fenntartó szondák, közvéleménykutatások, „nemzetpolitikai” körképet megrajzolni kész társadalomismereti állapotrajzok keletkeznek, amelyek igazolni látszanak alkalmi politikai célrendszert (mondjuk példaképpen „a határon túli magyarság” kutatásának és támogatott kutatások elvégzésének szinte kivétel nélküli praktikumával). Ennek is megvan a haszna: mint kutatási-feltárási ürügyek, alkalmat adnak arra, hogy látszólag semleges álkérdésekre választ kérő pragmatikus politikai szándékok érvényesüljenek (ne fussunk keresésük közben messzebb, mint a legutóbbi miniszterelnöki magánlevélig, mely „nemzeti

konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról” tónusban tükrözi az idegenbefogadás államasított felfogásmódját, vagy gyakorta a „nemzeti konzultáció” más gesztusait is). Ezt a fajta immorális tudat-gyarmatosítást, mely válaszbunkóvá erősítve több mint megfélemlítő összhatást tükröz, alighanem sok-sok év társadalomkutatási gyakorlata sem tudja morális egyensúlyba hozni majd. A társadalomismereti kutatások ilyenén erkölcsbontó hatása nemcsak a társadalom önismeretének és hatalom-képének újrafogalmazásához vezet(het), hanem bizonyosan közrehat a kutatások mai felelősségének, a nyilvánosság előtti kockázatoknak, egyúttal a mentális krízisállapotok előjelző kötelezettségének definiálásában is. (Képzeljünk ide valamely hazai etnikum-kutatást, görögökét, zsidókét, muszlimokét, koreaiakét – mely etnikai dimenziók keresése közben nem számol az etikai felelősség nyugjével...!).

c) *Kutatásetika a felelősség normájával*

Mondjuk másfél évszázad társadalomismereti és kutatástörténeti képletei ma már alighanem közrehatnak abban is, hogy a nyilvánosság áldásai és átkai ne legyenek pusztán adminisztrációs szempontok, a személyiségvédelem pedig éppúgy kutatási eszköz lehessen, miképp a sajtójogban vagy a hitelrontásban univerzálissá váló emberi jogi feltételek együttese. A társadalomkutatás belső normájává vált, alapszabállyá erősödött immár, hogy bármely kérdezettnek joga és módja van az interaktivitás és kommunikatív feltételrendszer alapján ugyanannyit tudni a kérdezőről, mint emennek a kérdezetről. Más, bár korántsem hanyagolható részletkérdés, miként kerül szóba és kutatási morál belső terébe, evidenciáinak körébe a kölcsönösség, miképp áll mindkét félre egyformán érvényesen, hogy a közlési szinteknek megfelelően mérlegelhesse szavait, közléseit, értékítéleteit. E felelősség köre immár készlet és kényszerít is: nem csupán azt kellene kutatási tesztkérdéssé tenni, amelyre valamiféle válasz adható, hanem azt is, miképp szavatolható a válasz intimitása a felhasználás során, s megtarthatók-e szakmai etikai normák akkor, midőn a közzététel tekintélyelvűségi átitatottsága nem serkenti, hanem épp elnyomja a kutatásetikai szakmai normákat, s nem elvárja, hanem mellőzni próbálja az önreflexió tesztjét. Egykoron még szakmai morál része volt, hogy a kinyert tudást összegző ismeretanyag nyilvános tesztje megtörténjen abban a közegben, ahonnan az információk származtak – ma ez már kételyekkel körülvethető képzet csupán. Van persze kivétel is, megannyi, nem utolsósorban épp a Holokauszt-kutatások tematikái vagy a hasonlóképpen érzékeny adatforgalmazás hatóterében. De mindezek mellett – úgy

vélem, úgy félem – sokkal intenzívebb kontrollra volna szükség e téren, beleértve szakmai publikációk és diákdolgozatok esetét, saját vizsgálódásaink velejáróit, befogadói hatásokat, érzékenyítési projekteket is. Aligha van ugyanis garancia arra, hogy a kinyert ismeretek a kiszolgáltatottság antropológiájának nem kiépítői, hanem etikai felelősség-normává váló komponensei lesznek. A megismerés felelősségének ugyanis nemcsak tartozéka a tévedés joga, hanem próbája is – feed-back nélkül mintegy felét sem éri a terepkutatás.

Konklúzió helyett – a megismerő fenntartás

*„...egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon
kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk,
ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó
szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét;
ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk,
s mindent e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk...”
/Kertész Imre: A holokauszt mint kultúra (1993)³/*

Amennyiben a felelősség készletet és kényszerít is, annyiban a kutatások válasza a kutatott környezet és kutatásba emelt személyiség (továbbá személyesség) kérdése is, akkor pedig az intimitások garanciáiról is szó kell legyen. Másképp megfogalmazva: a kutatásetika nem csupán a kapott válaszok felhasználhatósága és az újrakérdezés felelőssége felől tekinthető, hanem részévé válik a kutatott etikája is. Kérdés(ek)re válasz(ok), kérdő pillantásra megnyugtató értelmezés, morális fenntartásokra a kérdezett megerősítő reflexiója... – folytonos és kontinuitásával stabilan interperszonálissá tett kölcsönhatás(ok) tere. Latolgassuk csak a politika(i) részvétel, politikafelfogás) lehetséges

---

³ Szövegrészlet. A teljes bekezdés: „Engedjék meg, hogy ezt a megfoghatatlan s mégis mindennél hatékonyabb törvényt, amely nemcsak hogy irányítja szellemünket, de amelyet szakadatlanul mi magunk táplálunk eleven életünkkel, hiszen különben nem létezne: hogy ezt a törvényt most, jobb híján és tanácsalanságomban, a Thomas Manntól kölcsönvett kifejezéssel, egyszerűen az *elbeszélés szellemének* nevezzem. Ez dönti el, hogy mi és hogyan kerül be a mítoszba, hogy mi marad meg egy civilizáció történetárában, annak ellenére, hogy ezt oly gyakran szeretnék eldönteni inkább az ideológusok. Úgyszólván sosem sikerül nekik, úgy legalább, ahogyan ők szeretnék. A mítoszból valami más dönt, valami titkos és közös elhatározás, ami nyilván valódi lelki motívumokat, szükségleteket tükröz, amiben megjelenik az igazság. Mindennapi életünk horizontját ezek a történetek határolják, ezek a – végső soron – jóról és rosszról szóló történetek, és e horizonton belül világunkat a jóról és rosszról való kifogyhatatlan suttozás hangjai hatják át. Megkockáztatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el az isten kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s mindent e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk...”. Századvég Kiadó, Budapest, 1993: 10-11.

közvetlenségét, a „megértő üzemmód” jelenlétét a sorskérdések vagy létvíziók közepette! Elkerülhető-e a kiszolgáltatottság megvallása bármely résztvevő, akár a kérdező, akár a válaszadó részéről? Lehetséges-e a droghasználatról, meleg vagy transz-szexuális állapotról a ráruházott intimitás nélkül vallani vagy kérdezni? A kutatás rejtett dimenziói nemegyszer rejtett hálózatosságot is érintenek, összefüggésrendeket, melyek belső relációikon túlról szinte semmiképp sem érthetőek (azaz csakis félreérthetőek). Mert lehet-e példaképpen az etnikai viszonyrendszerekről az etikai mezőkön túlról tájékozódni? Lehet-e élethelyzet-serkentő „fejlesztés-antropológiát” alkalmazni ott, ahol maga a fejlesztés sosem jelentett egyebet, mint fokozott kihasználást, rátelepedést, kizárólagosságot, új gyarmatosítást...? Lehet-e az alkalmazott vagy akció-antropológia mentén nézni a katonai vagy biztonsági témaköröket, példaképp „békefenntartó” beavatkozást (military anthropology) ott, ahol sem a kérdések, sem a rámenős feleletek, sem a kérések vagy elfogadó gesztusok nem lehetnek sosem oly tiszták, hogy a személyközi megismerés bizalom-alapja a legcsekélyebb mértékben is esélyes legyen...?

Ha nem is tisztán kutatástörténeti „tanulságok” kérdése, de az önreflexív belátások elemi tartozéka lehet (és kell legyen) a kutató és a kutatott viszonyának tisztázott, tudatosított *kölcsönös függése*. Bármelyiküktől függő megértés vagy félreértés messzebbi dimenziókba vezeti a belátásokat, így szinte a függő beszéd a függések korszakaival is összefügg, s újabb korszakos függések kialakulásához járul hozzá. Nem utolsósorban azért is, mert aligha létezik megismerési mód és tudományfüggetlen tudások esélye ott, ahol a tudás-innovációs érdekelttség magában hordozza a mentális kolonizációk vagy „agyelszívás” félelmeit, s az emberléptékű kérdezés és válaszadás eszköze lecserélődik kérdőívek és on-line forráskódok sémáira, így ha bármily segítő célú volt is a megismerő folyamat maga, a gyarmatosítások félelmei nem teszik feloldhatóvá a legitimitásba kapcsolódó félszeket. Láss szudáni pásztort, albán hegylakót, újra-betért fiatal zsidót, migráns kínai kereskedőt, magyar multivállalati középvezetőt, aki ne érezné át, hogy többet veszíthet, ha igazul válaszol, mint ha formálisan vagy elutasítóan... Végy egy mexikói ünnepszervezőt, pakisztáni ellenállót, idős munkácsi zsidót vagy sikeres kameruni nemzeti focistát... – mennyiben lesz érdekévé épp azt vallani, amit hallani akar kérdezője...? A tudomány függetlensége már rég elkopott illúzió, a tudásmegújítás pedig megrendelők sikerképességének tesztje inkább, semmint az alárendelődő kérdezettek bármikor igénye. Ahogy Geertz írja valahol: „A leírás hatalom. Mások ábrázolása nem egykönnyen választható el a manipulációtól”. Maga a megismerés tartja fenn nemegyszer a felelősséget, a belátás iránti igényen túli kockázatot, s a megtérülő ismeretanyag,

gyarapodó valóságkonstrukciós nyereség ha nem közös, akkor a végtelen kutató is nem pusztán a tereppel „áll szemben”, hanem emberi csoportokkal, közösségekkel, kölcsönös belátások jövőbeli kockázataival is. S elfogadhatók-e bármely tudáskészletek (kérdőzők és kérdezettek), ha ezek nem harmonizálhatók, ha a társas-társadalmi valóságot nem pusztán készletezzük, hanem közös érdekeltséget látunk abban is, hogy valóságnak fogjuk föl vagy annak tételezzük...? S ha a Holokauszt a kérdéskör, a kívülről irányított folyamatok, felfogásmódok és a belső, átélésre épült konstruktum kerülhet-e harmóniába kérdezők és kérdezettek szokáscselekvéseinek habitualizált tipizálása, kölcsönös felfogás-egyeztetés nélküli állapota esetében...? Mi lehet a „megoldás” erre az et(n)ikai dilemmára?

A tudásszociológiai válaszok (lásd Berger és Luckmann épp ötven éves alapművének kulcskérdéseit!) persze nem kevésbé antropológiaiak is – de arról, fedik-e a társadalmi közösség tudását, már nem pusztán a kérdező vagy a válaszadó, hanem a kutatás kontextusa, a kutatóközösség nyitottságának adott szintje, s a jócskán ismeretlen jövő szereplői kölcsönösen kellene döntsének. Ami „adat”, ami objektivitás vagy a megjelenítés megvallott mikéntjének kérdése, arról pedig az érdekeltek/érintettek folytonos és megértő egyeztetése dönthet csak... A kutatói kulcspozíció, feltáró szerep épp ezért sosem maradhat a többhangú értelmezés igény szintje alatt, a multivokális értelmezések és a „többszintű etnográfia” esélyeinek kihasználása nélkül... S minél inkább etikai lehet az etnikai, annál felelősebb a vállalás, mely a kutatására szánja el magát.

Felhasznált irodalom

1. A. Gergely András (2015): Tudományterületi át(-)tekintések. Alkalmazott antropológiai és társ-tudások. Europeana. Online: <http://www.mek.oszk.hu/04500/04531/> ;
http://www.europeana.eu/portal/hu/record/2023859/04500_04531_borito_jpg.html
2. A. Gergely András (2013): Kivonatos lét, erdei emberek – a kutatás abbahagyhatatlan. Új Magyar Szó, november 6. Online:
<http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegen/20359-kisebbsegen-kivonatos-let-erdei-emberek-a-kutatas-abbahagyhatatlan>
3. Agar, M.H. (1996): *The Professional Stranger*. Second Edition. New York: Academic Press
4. Atkinson, P. & Hammersley, M. (1994): „Ethnography and participant observation”. In NK Denzin and YS Lincoln (Eds.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, Sage Publications, 248-261.

5. Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1988/1966): A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. József Kiadó, Budapest
6. Blumer, H. (1969): Symbolic Interactionism. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
7. Boas, Franz (1901) The Mind of Primitive Man. Journal of American Folklore, 14(52). 1-11.
8. Bourdieu, Pierre (1985) Az identitás és a reprezentáció. Szociológiai Figyelő, 1.7-22.
9. Feischmidt Margit szerk. (2010): Etnicitás. Különbségteremtő társadalom. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézete, Budapest
10. Fetterman, D.M. (1998): Ethnography: Step by Step. Applied Social Research Methods Series, Volume 17. Thousand Oaks, Sage Publications
11. Geertz, Clifford (1998): Az identitás politikájáról. Magyar Lettre Internationale, 31.
Online: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
12. Geertz, Clifford (1999): Kultúrák háborúja. (The New York Review of Books, 1995. nov. 26.). Ford. Rupp Anikó. *BUKSZ*, 3.
Online: www.c3.hu/scripta/buksz/96/03/geert.htm
13. Geertz, Clifford (2001): Darabokból álló világ - A kultúra és a politika térképének megváltozása.- Magyar Lettre Internationale, 49. Online: <http://lettre.c3.hu/>
14. Habermas, Jürgen (1985/1981): A kommunikatív cselekvés elmélete. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő külön kiadványa. ELTE, kézirat gyanánt, Budapest
15. Hammersley, M. (1990): Reading Ethnographic Research. A Critical Guide. New York: Longman
16. Hammersley, M. – Atkinson, P. (1995): Ethnography: Practices and Principles. Second Edition. New York: Routledge
17. Hedgepeth, Sonia – Saidel, Rochelle G. eds. (2010): Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust. HBI Series on Jewish Women. Brandeis University Press
18. Kilani, Mondher (2003): Az etnológia paradoxona. Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat, kézirat (fordítás), Anthropolis szerk.
19. Kjöszsev, Alexandar (2000): Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. Magyar Lettre Internationale, 37.
Online: <http://lettre.c3.hu/>
20. Kovács Éva (2003): Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. Etnopolitika. TLA, Budapest, 43-56.

21. Lajos Veronika (2013): A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*, (4): 43-54. Online: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2013/4/2013_4_05.pdf
22. Lévi, Primo (1990): *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*. Európa Könyvkiadó, Budapest
23. Liska Márton (2006): A holokauszt mint társadalmi traumatizáció. Túlélők, elkövetők és leszármazottaik. *Múltunk*, 3:163-182. Online: www.epa.oszk.hu/00900/00995/00007/pdf/liskam.pdf
24. Malinowski, B. (1922): *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge & Kegan Paul
25. Ofer, Dalia – Weitzman, Lenore J. eds. (1998): *Women in the Holocaust*. New York: Vail-Ballou Press, Binghamton
26. Park, R. – Burgess, E. eds. (1921): *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press
27. Perneczky Géza (1966): A vers mint impulzus (rádióbeszélgetés Weöres Sándorral). In Domokos Mátyás szerk. *Egyedül mindenkivel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 62-66.
28. Price, David (2000): Anthropologists as Spies. *The Nation*. 271, 16:24-27. Online: <http://www.thenation.com/article/anthropologists-spies>
29. Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1948): *A Natural Science of Society*. New York: Free Press
30. Rosen, Ilana (2004): *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: an anthology of life histories*. Lanham, Maryland: University Press of America
31. Sampson, Steven (2007): *Truthers: the 911 Truth Movement and the Culture of Conspiracy*. Working paper, presented at Lund, Aarhus, Uppsala, Dept of Social Anthropology – Lund University, Sweden
32. Savage, J. (2000): Ethnography and health care. *BMJ*, 321, 1400-1402.
33. Walzer, Michael – Kantowicz, Edward T. – Higham, John – Harrington, Mona (1982) *The Politics of Ethnicity*. Cambridge: Harvard University Press